

“Тогтвортой хөгжил-Ерөнхий боловсрол” багш нарын улсын II зөвлөгөөн; “Бага, дунд боловсролын сургалтын цөм хөтөлбөр” багш нарын үндэсний хэлэлцүүлэгт оролцогчид “Хүүхдэд монгол өв соёл, удам зүй, ургийн бичиг, ахас ихсийг хүндлэх ёс зэрэг агуулгыг эзэмшүүлэхэд онцгой анхаарах; монгол хүүхдийн эрхэмлэх зүйл, үүргийг баталж, мөрдөх; албан байгууллагууд эцэг эхэд хүүхдээ хүмүүжүүлэхэд нь зориулж чөлөө олгохыг хуульчлах; сурах бичигт хүмүүжил, төлөвшлийн агуулгыг тусгах, сурагчид заавал унших зохиолыг тодорхой заах; багш нар хүүхдийн хөгжил, хүмүүжил, төлөвшилд үлгэр дуурайл үзүүлэх; Боловсролын тухай хуульд хүүхдийн хүмүүжил нь бүх нийтийн үйл хэрэг гэж тусгах; хүүхдийн хөгжил, төлөвшил, хүмүүжил, хамгааллын тусгай бодлого хэрэгжүүлэх; сурагчдын хөгжил, хүмүүжил, төлөвшил, сурлагын амжилт нь багшийн ажлын эцсийн үр дүнг илэрхийлэх гол үзүүлэлт болохыг ухамсарлах...” гэж хэлэлцүүлгээс гарсан зөвлөмжид тусгажээ.

Мөн “Хүүхдийн эсрэг гэмт хэргээс урьдчилан сэргийлэхэд чиглэсэн бодлого, үйл ажиллагаа, анхаарах асуудал” илтгэл¹-д сүүлийн жилүүдэд гарсан хүүхдийн гэмт хэргийн нөхцөл байдлыг авч үзжээ. “Улсын хэмжээнд 2018 онд мансууруулах эм, сэтгэцэд нөлөөлөх бодистой холбоотой 14 гэмт хэрэгт 20 хүүхэд холбогдон шалгагдсаныг өмнөх онтой харьцуулахад хэрэг, холбогдогч өссөн байна. Улсын хэмжээнд 2019 оны эхний 4 сарын байдлаар гэмт хэрэгт холбогдсон хүүхдийн 62 буюу 22.5 хувь нь эмэгтэй, согтуугаар гэмт хэрэгт холбогдсон 5, бүлэглэн үйлдсэн гэмт хэрэгт холбогдсон 47 хүүхэд байна” хэмээн дурдсан нь сурагчдын хүмүүжил, төлөвшлийн асуудалд зайлшгүй анхаарах шаардлагатайг харуулж байна.

Ийм учраас Боловсрол, Соёл, Шинжлэх ухаан, Спортын сайд 2019 оныг “Иргэний ёс зүйн боловсролын жил” болгон зарлаж, ерөнхий боловсролын сургуулийн сурагчид судлах “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх шийдвэр гаргалаа.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр нь “Бага, дунд боловсролын тухай хууль”-аа хэрэгжүүлэх, манай улсын болон монгол хүний онцлогтой нягт уялдсан “Сурагчаа хөгжүүлж, улмаар улсаа хөгжүүлэх” эрхэм үүргийг биелүүлэхэд хувь нэмрээ оруулах үндсэн зорилготой. Манай улс ахуйн хөгжлөөр бус, хүнийхээ хөгжлөөр улсынхаа хөгжлийг хөтлөн дэлхийд үлгэрлэх бүрэн боломжтой. Өөрийгөө бус бусад хүнийг эрхэмлэдэг, бусдыг бус өөрийгөө судалж танин мэддэг монголын уламжлалт өв соёлдоо тулгуурлан сурагчаа хөгжүүлж, улмаар улсаа хөгжүүлэх боломж бидэнд байна.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн цөм нь сурагчийн хөгжил, агуулгын мөн чанар нь монгол өв соёл юм. Монгол өв соёл бол ёс зүйг чухалчилдаг бөгөөд “хүн”-ийг ёс суртахуунаар нь тодорхойлдог. Монгол хүний үнэт зүйл ёс суртахуунд нь оршдог. Сурагчийн хөгжил нь түүний ёс зүйн боловсрол эзэмшсэн түвшингээр тодорхойлогдоно. Ёс зүйн боловсролыг эзэмших арга ухаантай сурагч бол нэг талаас ёс зүйтэй, нөгөө талаас ёс суртахуунтай иргэн болдог. “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр хэрэгжсэнээр сурагчид ёс зүйн боловсрол эзэмших арга ухаантай, ёс суртахуунтай иргэн болж хүмүүжиж, төлөвшинө. Тус сургалтын хөтөлбөрийн хүрэх үр дүн нь сурагчийн хүмүүжил, төлөвшил юм.

---

¹ Хүүхдийн эрх, хүчирхийллийн эсрэг арга хэмжээний үр дүнтэй танилцах ерөнхий хяналтын сонсголын “Хүүхдийн эсрэг гэмт хэргээс урьдчилан сэргийлэхэд чиглэсэн бодлого, үйл ажиллагаа, анхаарах асуудал” сэдэвт илтгэл, 2019.05.29, Төрийн ордон

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр нь Монгол улсад амар амгалан, хүмүүнлэг нийгмийг бүтээх, боловсролын салбарт хуулиа болон үндсэн үүрэг, зорилгоо биелүүлэх, нутаг орон, сургууль, анги хамт олон, гэр бүлд эелдэг найрсаг уур амьсгал бүрдүүлэх, сурагчдад ёс зүйн боловсрол эзэмшүүлэх ач холбогдолтой.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн агуулгыг сурагчид судалснаар өөрөө өөртэйгөө, ялангуяа сэтгэлтэйгээ ажиллаж, оюуны агуу, хязгааргүй, хүч ихтэй хөдөлмөрийг хийж, бүтээж буй учир хэмжих аргагүй ач тустай.

Тус хөтөлбөр хэрэгжсэнээр сурагчид эцэг эх, багш, ахмад настан, ах дүүс, бусад хүнийг хүндэтгэн дээдэлдэг, өөрийн алдаа гэмийг таньж мэддэг, хүлээн зөвшөөрдөг, бусдыг уучилдаг, хүн чанартай, хүнлэг энэрэнгүй сэтгэлтэй, амьдралын үнэ цэнийг мэддэг, амьдралынхаа зорилгыг зөв тодорхойлж, түүнд зөв арга замаар хүрч чаддаг, эв эеийг эрхэмлэдэг, зөв бодолтой, хүмүүжилтэй, нөхөрсөг харилцаатай, оюунлаг, хүмүүнлэг иргэн болж төлөвших бөгөөд энэ нь хувь хүний эрэлт хэрэгцээ төдийгүй манай нийгмийн шаардлага, цаашилбал дэлхийн улс орнуудын сонгон баримталж буй чиг шугам мөн.

Сургалтын хөтөлбөрийн агуулгын мөн чанараас түүний бусад сургалтын хөтөлбөрийн дотор эзлэх байр суурь, бүтэц, арга зүй, үнэлгээ, сургалтын үйл явц төдийгүй бусад бүрэлдэхүүн хэсэг нь хамаардаг. “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр нь сурагчдын хүмүүжил, төлөвшилд чухал байр суурь эзэлнэ.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” нь сурагчдыг хүмүүжүүлж, төлөвшүүлэх үндсэн, гол сургалтын хөтөлбөр мөн хэдий ч сурагчид ёс зүйн боловсрол эзэмших нь зөвхөн уг сургалтын хөтөлбөрөөр хязгаарлагдахгүй, монгол хэл, бичиг, уран зохиол, түүх зэрэг бусад сургалтын хөтөлбөртэй нягт холбоотой. Бусад сургалтын хөтөлбөрийн зорилго, агуулга, арга зүй, үнэлгээ, хэрэглэгдэхүүн, зохион байгуулалт нь “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн эдгээр бүрэлдэхүүн хэсэгтэй нягт уялдаа холбоотой байж, сурагчдад ёс суртахууны мэдлэг, чадвар, дадал, итгэл үнэмшил, төлөвшүүлэхэд дэмжлэг үзүүлнэ.

Тус хөтөлбөр нь бусад хичээлээр сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадварыг дэмжиж, хөгжүүлэхээс гадна тэдгээрийг өдөр тутмын амьдралдаа дадуулан хэвшүүлэхийг шаарддагаараа онцлогтой. Тухайлбал, сурагчид амьдралд тохиолдсон үйл явдлуудаа өөр хоорондоо ярилцаж, ярих чадвараа хөгжүүлнэ. Мөн сурагчид үзэл бодлоо бусдад ойлгомжтой, тодорхой илэрхийлэх, учир шалтгааныг нь үндэслэн ярих, эх бичвэр ойлгож унших, түүнийгээ тайлбарлах зэрэг чадваруудыг эзэмших тул монгол хэлний хичээлээр сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадварыг дэмжиж, улам бүр хөгжүүлнэ.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрт сурагчид хүмүүжиж, төлөвшвөл зохих агуулгыг оновчлон тогтоосон бөгөөд уг хөтөлбөрийг бүрэн хэрэгжүүлэхүйц цаг, хүн, санхүүгийн нөөцөд тулгуурлан, ерөнхий боловсролын сургуулийн бага, дунд, ахлах ангид долоо хоногт хоёр цагаар хэрэгжүүлнэ. Мөн ерөнхий боловсролын сургуулийн сургалт хүмүүжлийн үйлчилгээ бүрийг сурагч ёс зүйн боловсрол эзэмших арга ухаанд суралцахад зориулж, тэдний суралцах таатай орчин нөхцөлийг бүрдүүлж дэмжинэ.

Ерөнхий боловсролын сургууль нь сурагчдад ёс зүй, ёс суртахууныг төлөвшүүлэх үүргийнхээ хувьд нийгэмд томоохон байр суурь эзэлдэг. Сурагч бүрийн хувьд гэр бүл нь ёс суртахууныг эзэмших, дэлгэрүүлэх анхдагч, үндсэн гол орчин төдийгүй үнэ цэнтэй сурган хүмүүжүүлэгч байдаг ч, хүүхэд сургуульд элссэн мөчөөс тэрхүү сурган хүмүүжүүлэх үүргийг ерөнхий боловсролын сургууль өвлөн авч, эцэг, эхтэй хамтран

ажиллах зайлшгүй хэрэгцээ бий болдог. Иймд гэр бүл, эцэг эх, асран хамгаалагчид хүүхдээ багаас нь хүмүүжүүлж, сургууль, багш нартай хамтран ажиллах үүрэгтэй. Сургууль, багш нар эцэг, эхчүүдэд зориулсан иргэний ёс зүйн боловсрол эзэмших зорилготой сургалт, зөвлөгөөг сургалтын төлөвлөгөөн дэх “Багш зохицуулах цаг”-аар болон багшийн “Бусад” ажлын цагаар бага ангид долоо хоног бүр хоёр хүртэлх цагаар, дунд, ахлах ангид сар бүр хоёр хүртэлх цагаар зохион байгуулах ажлыг хариуцан гүйцэтгэнэ. “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийг сургуулийн удирдлага, ажилтан, албан хаагчид, нийт багш, эцэг эхчүүд сайтар судалж, хэрэгжүүлэх үүрэг хүлээнэ.

Ерөнхий боловсролын сургуулийн түүхэнд анх удаа бүх ангийн сурагчид ёс зүйн боловсрол эзэмших сургалтын цогц хөтөлбөр судалж эхэлснээрээ шинэлэг, онцлог, ач холбогдолтой юм. “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр нь нийтлэг үндэслэл, зарчим, зорилго, зорилт, агуулга, арга зүй, үнэлгээ, хэрэглэгдэхүүн, бусдад түгээн дэлгэрүүлэх үйл ажиллагаа гэсэн бүтэцтэй.

Хоёр. Сургалтын хөтөлбөрийн зарчим

Сургалтын хөтөлбөрийг бага ангийн сурагч монгол хүн болж төлөвших суурь мэдлэг, чадвар, дадал эзэмших; дунд ангийн сурагч монгол иргэн болж хүмүүжих; ахлах ангийн сурагч эх орныхоо эзэн монгол хүн болж төлөвших зарчим баримтлан боловсрууллаа. Тус ерөнхий зарчимд нийцүүлэн сургалтын хөтөлбөрийн зорилгыг тодорхойлж, агуулга, арга зүй, үнэлгээг дараах зарчмаар боловсруулав.

Сургалтын хөтөлбөрийн агуулга:

- Монголын уламжлалт өв соёлын мөн чанарыг танин мэдэж, түүнээс суралцах, амьдралдаа хэрэгжүүлэхэд хөтлөх
- Монгол хүний амьдралын бодит байдлыг судлах
- Агуулга нь ёс зүйн талаарх ойлголт, ухагдахуунаас бүрдэх төдий биш, ёс зүйн боловсрол эзэмших арга ухааныг өөрөө бүтээхэд чиглэх
- Сурагчийн нас, сэтгэцийн онцлог, эрэлт хэрэгцээнд нийцсэн байх
- Ихийг гүехэн биш, багыг гүнзгий судлах
- Анги ахих тусам өргөсөн гүнзгийрэх
- Залгамж холбоог сайтар хангах.

Сургалтын хөтөлбөрийн арга зүй:

- Ёс зүйн ойлголт, ухагдахууныг тоочих, заах, номлон сургах биш, сурагчдад ёс зүйн боловсрол эзэмших арга ухаанд өөрийгөө дайчлан суралцах, түүнийг өөрөө болон хамтран бүтээх, улмаар дадуулан хэвшүүлэх, итгэл үнэмшил болгох таатай нөхцөл боломжийг нь бүрдүүлж өгөх
- Ёс зүйн боловсрол эзэмших арга ухааныг өөрөө бүтээнэ хэмээн сурагчдаа зөнд нь орхилгүй, суралцах үйлийг нь дагах, залах, зөвлөх, дэмжих, туслах
- Сурагчдад өөрийн болон бусдын алдаанаас суралцах, бусадтай хамтарч ажиллангаа суралцах, сурч мэдсэнээ хамтдаа хэрэгжүүлэх боломж олгох
- Сурагчийн хөгжлийн онцлогоос үүдсэн ялгаатай байдлыг үгүйсгэх биш, түүнийг дэмжсэн, түүнд нийцсэн арга ашиглаж, тэгш байдлыг нь хангах
- Сургалтын явцад сурагчдын унших үйлийг түлхүү хэрэглэх.

Сургалтын хөтөлбөрийн үнэлгээ:

- Сурагч ёс зүйн боловсрол эзэмших арга ухааныг өөрөө болон бусадтай хэрхэн хамтран бүтээж буй үйл явцыг илрүүлэх, залах, түүнд зөвлөн туслах, дэмжих
- Үнэлгээ нь сургалтын хөтөлбөрийн агуулга, арга зүй, хэрэглэгдэхүүнтэй нийцсэн байх
- Сурагчийн сурах үйлийн онцлогоос үүдсэн ялгаатай байдалд нийцсэн, ойлгомжтой байх
- Сурагч өөрчлөлтийг өөрөөсөө эхлүүлэхэд хөтлөх
- Өөрийн болон хөндлөнгийн үнэлгээний тэнцвэрт харьцааг баримтлах.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн агуулгыг дээр дурдсан агуулга, арга зүйн зарчмын дагуу дараах шалгуурыг баримтлан тогтоолоо. Үүнд:

- Хувь хүний хэрэгцээ
- Нийгмийн бодит байдал
- Нийгмийн захиалга
- Бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын зорилго, агуулга.

Сургалтын хөтөлбөрийн зарчимд тулгуурлан сурагчдад төлөвшөл зохих ёс зүй, ёс суртахууны хэм хэмжээг дараах байдлаар авч үзлээ. Үүнд:

- Сурагчдын эзэмшвэл зохих ёс зүй нь хүн ямар байх ёстойг онолын хувьд тодорхойлох бол ёс суртахуун нь амьдралын бодит асуудлыг агуулах
- Биеэ хэрхэн авч явах, бусадтай хэрхэн харилцах, мөн хүний сайн, муу үйл гэж юу болох; уужуу тайван, даруу төлөв, нийтэч, хүнлэг энэрэнгүй, ажилч хичээнгүй, биеэ даасан, тууштай байх, тэсвэр тэвчээр, эв эе, эх оронч үзэл зэрэг хүний зан чанартай холбоотой хийсвэр, ерөнхий үзэл санаа буюу ёс зүйг сурагчид танин мэдэх
- Хулгай хийхгүй, худал хэлэхгүй, хорон муу санаа өвөрлөхгүй, ширүүн үг хэлэхгүй, амьтны амь таслахыг тэвчих зэрэг сурагч бүр мөрдвөл зохих дүрэм, заавар, үнэлэмж, муу үйлийг эс үйлдэх нийгмийн шинжтэй зан суртахуун нь ёс суртахууны хэм хэмжээ болж сурагчид төлөвших
- Сурагчид хүний амьдралд тулгарч буй асуудал, хүн төрөх, үхэхийн учир шалтгаан зэрэг амьдралын бодит байдлыг судалж, танин мэдэх.

Гурав. Сургалтын хөтөлбөрийн зорилго, зорилт

Сургалтын хөтөлбөрийн зорилго нь сурагчдыг хүнлэг энэрэнгүй, цэвэр ариун сэтгэлтэй, билиг оюун төгөлдөр, монгол үндэстнийхээ хэл, соёлыг эзэмшсэн, бахархаж хэрэглэдэг, хүндэлж хамгаалдаг, эх орноо эрхэмлэн дээдлэх үүрэг, хариуцлагаа ухамсарласан, хүмүүнлэг нийгмийг цогцлоон байгуулах ирээдүйн монгол иргэнийг өсгөх, хүмүүжүүлэх, бэлтгэхэд оршино. Сургалтын хөтөлбөрийн зорилгыг дараах зорилтоор хэрэгжүүлнэ. Үүнд:

- Сурагч ёс зүйн хэм хэмжээг танин мэдэж, ёс суртахууныг эзэмших
- Уламжлалт сурган хүмүүжүүлэх ухааны арга, аргачлалын учир утгыг танин мэдэж, сурч, судлах үйлдээ мөрдөх
- Өөрийн гэсэн зөв үзэл бодолтой болж, түүндээ тууштай байж, үзэл бодлоо баталж, нотолж чаддаг байх
- Бие, хэл, сэтгэлээр үйлдэх сайн үйлийг зуршил болгож, муу үйлийг цээрлэн жигших
- Хүмүүнлэг нийгмийг бүтээн байгуулахыг эрмэлзэх, хүн, нийгэмтэй зөв харилцах, нийгмийн үйл хэрэгт ухаалгаар оролцох

- Бусад хүнийг болон төр улс, эх орон, хүн төрөлхтнийг хүндлэхийн учир утгыг ойлгож ухааран хүндлэх
- Амьдралын зорилгоо зөв тодорхойлж, түүнд зөв аргаар хүрэх, бие даан амьдрах арга ухаанд суралцах
- Сурч судлах, хөдөлмөрлөх, бүтээх үйлд шамдах, чин сэтгэлээсээ хандах
- Гэр бүл, анги хамт олон, бусад хүний болон нийгмийн өмнө хүлээх үүрэг, хариуцлагаа сайтар ухамсарлах
- Асуудлыг ёс суртахууны хувьд зөв, оновчтой шийдвэрлэх, бэрхшээлийг даван туулах
- Санаа бодлоо нээлттэй илэрхийлж, бусдын үзэл бодолд хүндэтгэлтэй хандах
- Хойч үеийнхээ өмнө хүлээх үүрэг, хариуцлагаа гүн ухамсарлаж, зорилго нэгтэй, эв эетэй, байж, нийгмийн хөгжилд хувь нэмрээ оруулах, улмаар дэлхийд байр сууриа эзлэх иргэн болж хүмүүжих
- Айх, ичих ухамсартай, ичгүүр сонжууртай байж, тогтсон хэв ёс, зан заншил, төрийн хууль, дэг журмыг баримталдаг иргэн болж төлөвшихөд оршино.

Дөрөв. Сургалтын хөтөлбөрийн агуулга

Сурагчид хувь хүний хэрэгцээ, нийгмийн захиалгад суурилсан ёс зүйн ойлголт, ухагдахууныг хүний амьдралын болон нийгмийн бодит байдал, сурагчийн хөгжилд нийцүүлэн илэрхийлсэн хэм хэмжээгээр дамжуулан танин мэдэж, дадуулж, улмаар хэвшүүлснээр тус сургалтын хөтөлбөрийн зорилгод хүрнэ.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн агуулга нь анги ахих тусам өргөсөн гүнзгийрсэн; сурагчийн хөгжлийн үе шат, учир шалтгааны уялдаа холбоогоор дараалж, давтагдсан, өөр хоорондоо залгамж холбоо бүхий бүтэцтэй. Тодруулбал, агуулга нь анги ахих тусам дэс дараалсан, тасралтгүй давтагдсан, өргөсөн гүнзгийрсэн бүтэцтэй. Сурагч бүрийн эзэмшвэл зохих ёс зүйн мэдлэг, чадвар, дадлыг сурагчийн хөгжлийн үе шатад нийцүүлэн, тэдний оюун ухааны үндсэн чанарын түгээмэл, адил талыг хадгалан, хөнгөнөөс бага, багаар ахиулан хүндрүүлж, өргөсгөн гүнзгийрүүлж тогтоосон болно.

Сургалтын хөтөлбөрийн агуулга нь бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын түвшинд сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадал бөгөөд хүнд төлөвшвөл зохих ёс зүйн нэгдмэл “дүр зураг” мөн.

Сургалтын хөтөлбөрийн агуулга нь бүхэлдээ монголын өв соёл, ёс зүй, түүнийг эзэмших арга ухаан, ёс суртахуунд суурилна. Агуулгын мөн чанар нь сурагч сэтгэлээ хянах, засах, хөгжүүлэх явцдаа бусад хүнтэй улам бүр зөв харилцаж сурахад чиглэнэ. Сурагч эхлээд бусад хүнтэй зөв харилцвал хүн өөртэй нь зөв харилцаж улмаар өөрөө аз жаргалтай байж чадна, бусдад амар амгаланг бэлэглэнэ, ингэснээр гэр бүл, анги хамт олон, сургуулийн орчинд амар амгалан, аз жаргалтай болж, улмаар амар амгалан, хүмүүнлэг нийгмийг бүтээдгийг танин мэднэ. Агуулга нь ёс зүйн боловсролыг эзэмших арга ухаанд сурагч өөрийгөө дайчлан суралцах, түүнийг өөрөө болон бусад сурагчтай хамтран бүтээх, улмаар дадуулан хэвшүүлэхэд хөтөлнө.

Сурагч өөрийгөө таньж мэдэн, зөв сэтгэлээ улам бүр хөгжүүлж, бусдыг ойлгон хүндэтгэх, баярлуулах, уучлах, анхаарч халамжлах, асрах, энэрэх, бусдад талархах, тэдэнтэй хамтран ажиллах, харилцан суралцах улмаар амьдарч буй орон нутгийн, улс орны, цаашлаад олон улс, дэлхийн хүн ардыг амар амгалан, аз жаргалтай амьдруулахад

өөрийн хувь нэмрээ оруулдаг, өөрөө аз жаргалтай байх, өрөөл бусдад аз жаргал бэлэглэх чин хүсэл тэмүүлэлтэй, хариуцлагатай иргэн болж хүмүүжиж төлөвшинө.

Бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын агуулга нь дараах бүлэг агуулгатай буюу үнэт зүйлтэй. Үүнд:

- Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе
- Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя
- Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя.

“Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе” агуулга нь өөрийн алдаа гэмээ сэтгэлээсээ эхэлж таньж засах, өөрт байгаа болон ирээдүйд бий болох сайн зан чанараа танин мэдэж, улам бүр хөгжүүлэх мөн чанартай. “Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе” бүлэг нь сурагч өөрийгөө таньж, хөгжүүлэх агуулгаас гадна эв эеийг эрхэмлэх, нөхөрсөг байх, эрдэм номоо хичээн сурах зэрэг хувь хүний эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадлыг агуулна. Мөн сурагчид өөрийн бие, хэл, сэтгэлийн буян, нүглийн үйлийг ялган таньж, сайн үйлийг дадуулан хэвшүүлэх, муу үйлийг тэвчих, сэтгэлээ хянаж, бие, хэлний үйлээ зөв залах арга ухаанд суралцана.

“Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя” бүлэг агуулгаар нэн тэргүүнд өөрийгөө таньж, хөгжүүлэхийн зэрэгцээ бусдыг хүндэлж, баярлуулж байж үнэт зүйлийн нэгэн хэсэг болох хүндлэл, баяр баясгаланг бусдаас хүртэх боломжийг бүрдүүлэх мөн чанартай. Тус бүлэг нь эцэг эх, багш, асран хамгаалагч, төрөл садан, нутаг усныхан, өөрөөс ахмад хүнийг хүндлэх, бусад хүнийг ойлгох, бусадтай зөв харилцах чадвар эзэмших агуулгаас бүрдэнэ. Тухайлбал, сэтгэл хөдлөлөө зөв залах, зөв илэрхийлэх, бусдаас суралцах, бусдад талархах, бусад хүнийг уучлах, бусдын ажил хөдөлмөрийг хүндэтгэх, ажил хөдөлмөрийг чин сэтгэлээсээ, үр бүтээлтэй хийх, нийгэмд хамтдаа амьдрахад шаардлагатай зан үйлийг баримтлах талаар судална.

“Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя” бүлэг агуулга нь монголчуудын хүн төрөлхтнөөс ялгарах онцлог болох уламжлалт ёс, зан заншлыг мэдэж, улмаар нандигнах нь хувь хүн, айл гэр, анги хамт олон, сургууль, нутаг усныхны монгол үндэстний дархлааг улам бүр бататгах мөн чанартай.

“Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя” бүлэг нь монголын уламжлалт мал аж ахуйн болон баяр наадмын зан үйлийг мэдэж, мал маллах аж ахуйн хөдөлмөр, аж төрөх ёсонд суралцах, удам судраа мэдэх, эрийн гурван наадам, цагаан сар зэрэг баяр ёслолыг ёсчлон тэмдэглэх, гэр бүлийн харилцаанаас суралцах, монголчуудын биет соёлын өвөөс суралцах, үйлийн үр, асрах, энэрэх сэтгэл, арга, билгийн шүтэн барилдлага, зөв сэтгэлийг бясалгаж, дадуулах зэрэг монгол хүний зайлшгүй таньж мэдэн, ажил амьдралдаа дадал хэвшил болгон мөрдөж эрхэмлэвэл зохих агуулгаас бүрдэнэ.

Сургалтын хөтөлбөрийн агуулга нь сурагчдын гэр бүл, анги хамт олон, сургуулийн дотор болон гадна орчинд баримталбал зохих ёс суртахууны хэм хэмжээтэй холбоотой сэдвүүдээс бүрдэнэ. Бага боловсролд өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе, бусдыг хүндэлж, баярлуулъя, уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя бүлэг тус бүрээр 10, суурь боловсролд 8, бүрэн дунд боловсролд 6 бүлэг сэдэв судална.

“Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе” агуулга нь сурагч өөрөө өөрийгөө танин мэдэх, бие, хэл, сэтгэлээ засахад чиглэсэн хувь хүний амьдралын; “Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя” агуулга нь сурагч бусдыг танин мэдэхэд чиглэсэн гэр бүл, анги хамт олон, сургууль, нутаг усныхан, нийгмийн амьдралын; “Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя” агуулга нь сурагч үндэстний онцлогийг танин мэдэхэд чиглэсэн, улс орны амьдралын хүрээг хамарсан

сэдвүүдээс тус тус тогтоно. Эдгээр сэдвээс сурагчид агуулгын өөр хоорондын уялдаа холбоог сайтар ойлгож ухаарна.

Тус сургалтын хөтөлбөрийн агуулгаар сурагч сургууль, анги танхим, гэр бүлдээ болон сургуулийн гаднах орчинд, мөн насан туршдаа нийгэмд зөв амьдрах үндэс суурь болсон мэдлэг, чадвар, дадлыг эзэмшинэ. Сурагч энэхүү мэдлэг, чадвартаа тулгуурлан зөв үзэл бодолтой болох, цаашид амьдралд зүг чигээ зөв олох, асуудлын бодит байдлыг олон талаас нь бодож тунгаан зөв шийдэх мэдлэг, чадвартай болно. Сурагч эзэмшсэн мэдлэг, чадвараа ерөнхий боловсролын сургуульд суралцах хугацаандаа улам бүр гүнзгийрүүлж, дадуулан хэвшүүлнэ.

Амьдралынхаа туршид баримтлах ёс суртахууны суурь хэм хэмжээг ямагт мөрдөж, хүний түгээмэл муу бодол, сэтгэлээс хэрхэн ангижрах, таагүй явдал, аливаа зөрчил тэмцлээс урьдчилан сэргийлэх арга замыг танин мэдэж, амьдралдаа хэрэгжүүлдэг болно.

Ёс суртахууны баримтлах дүрэм журам, үнэт зүйлс, хэм хэмжээ байж, хүмүүсийн нийгмийн амьдралыг удирдаж, зохицуулахаас илүү хүн өөрөө сэтгэлээ хянах нь маш чухал гэдгийг ухаарч, сэтгэлээ ажиглаж хянасны үүднээс аливаад зөв хандах, улмаар бусадтай харилцах харилцаагаа тодорхойлох нь сурагчдын эзэмших мэдлэг, чадварын нэг хэсэг болно. Сурагч ёс суртахууны дүрэм, журмыг сахиж мөрдөхдөө бусдын албадлага, шахалтаар бус дотоод сэтгэл, бие, хэлээрээ ямагт зөв үйлдэл хийх эрмэлзэлтэй болно. Орчин тойрны хүмүүст өөрөө ёс суртахуунаар үлгэрлэж, улмаар дагуулах, бусдад тустай сайн үйлсийг санаачлан хэрэгжүүлэх чадвартай болно.

Хүний амьдралын бодит нөхцөл байдал, хатуу сорилт, шалгуурыг давах сэтгэл зүйн болон ёс суртахууны бэлтгэлтэй болно. Зөв болон буруу сэтгэл хөдлөлөө мэдрэх, таних, бодит нөхцөл байдалд нийцүүлэн зүй зохистой илэрхийлэх, улмаар удирдаж сурах, мөн юмс, үзэгдлийн учир шалтгааныг танин мэдэх хүсэл тэмүүлэлтэй болно.

Сурагчдын эзэмшвэл зохих ёс суртахуун нь сонсож танин мэдэх; судлан шинжилж ухаарах; амьдралдаа дадуулж хэрэгжүүлэх үндсэн үйлүүдээр дамжиж төлөвшинө. Сонсож танин мэдэх үйл гэдэг нь хувь хүний болон нийгмийн амьдрал дахь ёс зүйн ойлголт, ухагдахуун, түүнтэй холбоотой эх бичвэр, сорилтуудыг анхааралтай, зөв бодлоор хичээнгүйлэн сонсож, танин мэдэхийг хэлнэ. Судлан шинжилж ухаарах үйл гэдэг нь сонсож мэдсэнээ сэргээн санах, давтах, тунгааж бодох, судлах, түүнд авах, гээхийн ухаанаар хандах, улмаар эцэслэн шийдэж тогтох, ойлгож ухаарахыг хэлнэ. Амьдралдаа дадуулж хэрэгжүүлэх үйл гэдэг нь ойлгож ухаарснаа өдөр тутмын амьдралын үйлдэлдээ хэрэглэж, улмаар дадуулан хэвшүүлж, хэрэгжүүлэхийг хэлнэ.

Сурагчид хичээлээ болон бусдыг анхааралтай сонсож, өөрийн үзэл бодлыг эргэцүүлэн тунгааж, судалж шинжилсний дараа бусдадаа тайлбарлаж, асуулт асууж, өөрийн хүрээлэн буй орчин, цаашлаад хүний амьдралын бодит байдлын талаар эргэцүүлэн тунгааж, ийнхүү ойлгож ухаарснаа бага багаар өөрийн мэдрэмж, үзэл бодол, бие, хэл, сэтгэлийн үйлтэйгээ харьцуулж, улмаар зөвийг нь амьдралдаа хэрэгжүүлдэг болно.

Судлан шинжилж ухаарах үйлд эргэцүүлж бодох, асуулт тавих, хариулт хайж олох, ойлголт ухагдахуунуудад шинжилгээ хийх, тодорхойлох, дүгнэх, бусадтай хэлэлцэх, учир шалтгаанаар үндэслэх, үнэлгээ хийх, хүлээж авах, тайлбарлах, ургуулан бодох, төсөөлөх, зөв үзэл бодолтой болох, түүнийгээ баталж нотлох, үзэл бодлоо зөв илэрхийлэх чадварууд багтана.

“Өөрийгөө таньж, хөгжүүлэе” бүлэг агуулгыг судалснаар сурагчид өөрсдийгөө хүн гэдэг талаас нь судалж, мэдрэмж, сэтгэлээ танин мэдэж, өөрийн гэм алдаа, сайн зан чанарыг эргэцүүлэн тунгаан бодож, зөв ойлгож ухаарах нь бие, хэл, сэтгэлээрээ зөв үйлдэл хийх, өөрийгөө үнэлж, дүгнэх, таатай, таагүй, мэдрэмжүүдээ зөв зохицуулах чадвар эзэмших урьдчилсан нөхцөл болдог төдийгүй бие даан зөв шийдвэр гаргах, нийгэмд бие даан хариуцлагатай амьдрах үндэс болно.

Мөн сурагчид бага наснаасаа ёс зүйн ойлголтуудтай танилцаж, улмаар хийж буй үйлдэл, хэлж буй үг, бодож буй бодлоо хором бүр ажиглан хянаж, үйлдлээ зөв сэтгэлээр хийж, сэтгэлээ зөв залж, зөв үгээр ярилцаж, зөв шийдвэр гаргадаг, зөв үнэлэмжтэй болно. Сурагчид өөрийнх нь хэрэгцээ үл хангагдах, үзэл бодол зөрчилдөх, улмаар маргаан үүсэх, амьдралд нь саад бэрхшээл тулгарвал хүч хэрэглэхгүйгээр зохицуулах, бусадтай хүнлэг, эв зетэй, нэр төрийг нь хүндэтгэж харилцахын учир шалтгааныг ухаарч, бусадтай харилцахдаа тэдний сэтгэл хөдлөлийн мэдрэмжүүд, хэрэгцээг харгалзан үздэг болно. Сурагч өөрийн мэдрэмж, гэм алдаа, сайн зан чанар болон үлгэр дуурайл болох найз нөхөд, хүмүүсийг танин мэддэг болно. Өөрийгөө таних нь бусдыг ойлгох, бусадтай харилцан ярилцаж, үзэл бодол, үйлдэлдээ шүүмжлэлтэй хандах, өөрийгөө үнэлж, дүгнэх бусдад хүлээцтэй, хүндэтгэлтэй хандаж сурах, бие, сэтгэлээ тайван байлгаж, бусдыг ялгаварлахгүй харилцаж сурахад тусална.

“Бусдыг хүндэлж, баярлуулъя” бүлэг агуулгад эргэн тойрны хүмүүсийн хэрэгцээ, шаардлага болон тэдний хүнд хэцүү нөхцөл байдлыг танин мэдэх, тохирсон арга, хэлбэрээр идэвхтэй туслах, асрах, энэрэх, нийгэмд бусадтай хамтран амьдрах чадвар болон ёс зүйн тодорхой сорилтуудыг даван туулах, зөв шийдвэр гаргах чадварууд багтана.

Сурагч зөвхөн бусадтай харилцсаны үндсэн дээр өөрийнхөө болон бусдын төлөө хариуцлага хүлээх, асуудлыг бие биенээ харилцан хүндэтгэсний үндсэн дээр даван туулах, шийдвэрлэж сурах боломж бүрддэг. Мөн бусдын оронд өөрийг тавьж төсөөлөн бодох, бусадтай санаа бодлоо хуваалцах чадварыг хөгжүүлнэ.

Хүрээлэн буй орчин, байгаль, эх дэлхий, мал амьтан болон бусад хүмүүсийн амьдралын бодит байдал, түүний утга учир, үнэ цэнийг ойлгодог болно. Сурагчид ангийнхаа хүүхдүүдтэй танилцаж, хүүхэд бүрийн ялгаатай байдлыг танин мэдэж, тэднийг тэрхүү ялгаагаар нь ялгаварлах биш, бүх хүүхэдтэй адил тэгш харилцахыг ухаарна. Мөн бусад хүмүүс өөр хоорондоо ялгаатай ч тэднийг хүндэтгэж, зарим тохиолдолд хүлцэх ёстойг ойлгож ухаарна.

Сурагчид хүн, байгаль, хүрээлэн буй орчинтой өөрийн харилцсан, хийсэн үйлдлүүдээс хамаарч хариу үйлдэл өөрт эргэж ирдгийг ухаарна. Өөрийн үйлдэл, бусадтай харилцах харилцаа болон орчин үеийн нийгмийн асуудлуудын хоорондын уялдаа холбоог харьцуулан тунгааж, ойлгон ухаарна. Сурагч нийтээр тэмдэглэдэг баяр ёслол, түүний зан үйлүүдийн учир шалтгааныг мэдэх нь бусдад хүндэтгэлтэй, хүлээцтэй хандаж сурахад нь тусална.

“Уламжлалт өв соёлоосоо суралцъя” бүлэг агуулгаар монгол хүний харилцааны соёлын бусдад талархах, бусдыг уучлах, зочлох, зочлуулах ёс, асрах, энэрэх, аливаад хүлээцтэй хандах зэрэг хүний суурь, түгээмэл зан чанарыг учир шалтгаан, зүй тогтлын үүднээс танин мэдэж, дагаж мөрддөг болно. Мөн байгаль дэлхий, мал, амьтныг хайрлан хамгаалдаг монгол ахуй, соёлоос суралцана.

Бага боловсролын агуулгын тойм

Бага боловсролын агуулгыг сурагчид судалснаар монгол өв соёл, ёс зүй, ёс суртахуун, сэтгэлээ хөгжүүлэх арга ухааны суурь мэдлэг, чадвартай болж монгол хүн, монголын ирээдүйн нийгмийн эзэд өсөж, хүмүүжнэ.

Сурагчид ёс зүй, ёс суртахууны үндэс суурь болсон агуулгыг судлах учир бага ангид багшийг дээдлэх, эцэг эх, ахмад хүн, бусад хүнийг хүндлэх, баярлуулах, бусдаас уучлал хүсэх, уучлах, бусдад талархах, туслах, эв эетэй байх, бусадтай эелдэг харилцах, биеэ зөв авч явах зэрэг агуулга маш чухал байр суурь эзэлнэ. Эл агуулгыг сурагчид сэтгэлтэйгээ “ажиллаж”, улмаар чадвар, дадал болгох учир агуулгыг тухайн анги, мөн анги хооронд нягт уялдаа холбоотойгоор; олон талаас нь ажиглан судалж, ойлгох ухаарах шаардлагатай тул анги дамнуулан олон удаа давтах, улмаар дадуулан хэвшүүлэхээр тогтоосон болно.

Тодруулбал, бага ангийн сурагч нь зөв мэндлэх, эрдэм ном хичээнгүйлэн сурах, сайн сурагч болох, багшийг дээдлэх ёсноос суралцана. Мөн сурагч өөрийн мөн чанар, буян, нүглийг ухаарах, эцэг эх, асран хамгаалагч, төрөл садан, нутаг усныхан болон өөрөөс ахмад хүнийг хүндэлдэг, найзуудтайгаа зөв нөхөрлөдөг, бусад хүн өөрт ачтайг ойлгодог, бусдад талархдаг, бусад хүнийг баярлуулдаг, уучлал хүсэж чаддаг, уучилдаг, эв эеийг сахиж, ажилсаг хөдөлмөрч байхыг эрхэмлэдэг, зөв шийдвэр гаргадаг, бэрхшээлийг сэтгэлээрээ даван туулдаг, дотоод сэтгэлээ хөгжүүлдэг болох агуулгыг судална. Сурагчид идээ ундааг зүй зохистой хэрэглэх болон зочныг хүндлэх ёс, цагаан сарын ёс заншил, эрийн гурван наадмын дэг ёсноос суралцах, таван хошуу малаа ялган нэрлэх агуулгыг судална.

Тухайлан дурдваас, сургуульд анх элссэн сурагчийн “Иргэний ёс зүйн боловсрол”-ын эхний хичээл нь зөв мэндэлж сурах юм. Сурагчид бусадтай чин сэтгэлээсээ зөв мэндлэх нь бусдад сайхан сэтгэгдэл төрүүлж, баяр баясгалан бэлэглэж, бусад хүнийг хүндлэх, эелдэг найрсаг зан төрх эзэмшихийн үндэс болдгийг танин мэднэ. Мөн өдөрт олон удаа уулздаг хүнтэй хэрхэн мэндлэхээс эхлэн ялгаатай орчин нөхцөлд хэрэглэх мэндийн үг, хэллэгийг мэдэж, улмаар зөв хэрэглэх, хүнийг үл ялгаварлан адил тэгш хандаж мэндлэх зэргээр сургуулийн дотор болон нийгмийн бусад орчинд бусадтай зөв мэндлэхэд суралцана.

Сурагч хүн эрдэм номд шамдаж, сайн сурагч болохыг эрмэлзэх учиртай. Сайн сурагч болохын тулд эрдэм ном хичээнгүйлэн сурах ёсноос суралцана. Сурагч номын ширээндээ хэрхэн зөв суух, хичээлээ хэрхэн анхааралтай сонсох, санахыг мэдэж авна. Анхааралгүй сонссон тухайн өдрийн хичээл үр дүнгүй болох бөгөөд дараа дараагийн хичээл ч үр дүнгүй болж, хичээл нь сурагчид үр өгөөжөө өгөхгүй сурлагаар хоцрогдож эхэлдгийг, мөн бусад хүний яриаг ч сайн ойлгохгүй болдгийг ухаарна. Харин хичээлээ анхааралтай сонсож сурвал энэ нь эрдэм ном сурахын төдийгүй бусдын үгийг сонсож сурахын үндэс болдгийг ойлгож ухаарна.

Сайн сурагч болоход дан ганц эрдэм ном сурах ёсноос суралцах нь хангалтгүй. Сурагчийн эрдэм багшаас төрдгийг ойлгож ухаарах учиртай. Сурагч эрдэм номд хөтөлж буй багшаа дээдлэхгүй бол хичээлээ сайн сурахгүйг танин мэднэ. Хүүхэд эхээс мэндлэхдээ л эрдэм ном сурчихсан төрдөггүй бөгөөд эрдэм номыг бусад хүнээр зайлшгүй заалгах хэрэгтэй байдаг. Сурагч багшийн ач тусаар, багшийг дээдэлснээр л эрдэм ном сайн сурч, хүмүүждэг, мөн бусадтай зөв харилцахын эхлэл нь багшийг дээдлэхээс эхэлдгийг танин мэдэх агуулгыг судална. Энэ нь улмаар багшийг нийтээр хүндлэхийн үндэс суурь болж, багшийн нэр хүнд нийгэмд өсөхөд бодитой хувь нэмэр

оруулах нөхцөл бүрдэнэ. Сурагч багшийг дээдлэхийн сацуу, эцэг эх, ахмад настан, бусад хүнийг хүндэлдэг болох агуулгыг судална.

Сайн сурагч болохын нөгөө тал нь үг, сургаал сонсох юм. Сурагч багш, эцэг эх, асран хамгаалагч, ахмад хүний үг, сургаалыг сонсож сурах учиртайг ухаарна. Хүүхэд эхээс төрөөд л өөрөө өөрийгөө өсгөдөггүй, бие дааж амьдарч чаддаггүй, мэдээ орсон үеэс эхлэн бусдын хэлж, сургаснаар хүмүүждэг учир хүүхэд багаасаа багш, эцэг эх, асран хамгаалагч, ахмад хүний үг, сургаалыг сонсох учиртай. Сурагч алив үйлийг тэдний үг, сургаалыг сайтар сонсож, түүний дагуу хийвэл санасан үр дүндээ богино хугацаанд хүрч чадна гэдгийг ойлгож ухаарна. Мөн сайн сурагч тэдний хэлсэн үг, сургаалыг өдөр бүр дахин дахин санаж, бодож, тунгааж, сургаалыг нь биелүүлж, дадуулж, хэвшүүлэхийн төлөө хөдөлмөрлөдөг. Харин хориглосон үйлдлийг тэвчихийг эрмэлздэг. Иймд үг, сургаал сонсох нь өөрийн зөв, буруу үйлдлийг ялган танихад тустайг сурагч ойлгон ухаарах агуулгыг судална.

Мөн сайн сурагч болоход сурагч өөрийгөө сайтар танин мэдэх нь маш чухал. Сурагч эхлээд өөрийгөө танин мэдвэл бусадтай зөв харилцах үндэс бий болно. Хүн амьдрал, ахуйн энгийн зүйлээс эхлэн агуу их зүйлийг бүтээж чаддаг. Хүн төрөлхтний бүтээсэн агуу их зүйлийг бидэнтэй адил хүн эрдэм номд сурч боловсрон, хичээн зүтгэж, оюунаа онцгой сайн хөгжүүлсний үр дүнд бүтээсэн. Иймээс сурагч өөрийгөө зөв зүйл хийхийн төлөө чиглүүлж, залбал өөрт болон бусдад ач тустай, агуу их үйлсийг бүтээж чадна, улмаар эрдэнэт хүн болж төрсний хэрэг бүтдэгийг ойлгож ухаарах агуулгыг судална.

Сайн сурагч болохын дараагийн алхам бол хүний сайн, муу үйл болох буян, нүглийг ялган танин мэдэж, буяныг үйлдэхийг эрмэлзэх, нүгэл хийхийг тэвчих юм. Хүний муу үйлийг сайн үйл хэмээн буруу ойлгосноор амьдралд болон цаашдын эрдэм ном сурах үйлд бэрхшээл тулгарахыг сурагч ойлгож ухаарна. Сурагч буян, нүглийг ялган танин мэдсэнээр бусад хүнийг хүндлэх, баярлуулах нь өөрийн хийвэл зохих үйл мөнийг ойлгож ухаарна.

Сурагч эцэг эх, асран хамгаалагч, ахмад хүн, бусад хүнийг чин сэтгэлээсээ хүндлэх, баярлуулахад суралцана. Нялх балчир хүүхдэд эцэг эх, асран хамгаалагчийн асаргаа, халамж, энэрэл, нигүүслийн хүчээр л амьдрах, өсөж торних боломж бүрддэг. Мөн бусдын хэлж, сургаснаар хүмүүждэг учир тэднийг хүндэлж, баярлуулж, уучлал хүсэж, бусад хүнийг уучилж, бусдад талархаж, туслах учиртай. Бусад хүнийг хүндэтгэж, баярлуулах нь бусадтай ойлголцох, зөв харилцах, эв эеийг хичээхэд тустай бөгөөд мөн бусдаас суралцаж буй юм. Сурагч тэдний ачийг нь санаснаар л хүндэлж чадна гэдгийг ойлгож ухаарах агуулгыг судална. Эхээс төрсөн мөчөөс эхлэн, сургуульд орох хүртэл хэрхэн асарч халамжилсан тэдний ачийг өдөр бүр сэтгэлдээ санаж, улмаар хүндэтгэлийн үгээр харилцаж, биеэр хүндэтгэсэн үйлдэл үзүүлж сурна. Тэднээр хүндлүүлэхийг хүлээлгүй, өөрөө эхэлж тэднийг хүндэлж сурна, тэдний хэлсэн зөв үг, шаардлагыг зүй зохисоор уриалгахан хүлээн авч, биелүүлж сурна. Уламжлал ёсоор өөрөөс нэг насаар ах бол эхлэн мэндлэх, удаах суудалд суух зэргээр өөрөө эхэлж бусад хүнийг хүндэлж байж, хүнээр хүндлүүлдэг ёсноос суралцана.

Бусад хүнийг хүндлэх, баярлуулах, талархах нь зөвхөн үгээр илэрхийлдэг зүйл биш, инээмсэглэл, хүмүүстэй эелдэг харилцах, бусдад хандах хандлага, бие, хэл, сэтгэлийн үйлдэл, эрдэм ном сурахад бүхий л чадлаараа хичээж буй байдлаар ч илэрдгийг сурагчид танин мэдэж, хэрэгжүүлнэ. Сурагчид нийгмийн хариуцлагатай байх нь

хүндэтгэл дээр суурилж харилцахаас эхлэх бөгөөд ёс суртахууны хариуцлага нь хариу нэхээгүй тусаас урган гардгийг ойлгож ухаарна.

Бага боловсролын агуулгаар сурагчид өөрийгөө танин мэдэх, дотоод сэтгэл, мэдрэмж, өөрийн үзэл бодлоо илэрхийлж чаддаг болох, үүн дээр суурилан сэтгэлээ зөв залж, магтаал, сайшаал, зэмлэлийг зөв хүлээн авч сурах, улмаар өөрийгөө үнэлж чаддаг болно. Түүнчлэн шинэ мэдлэгийг өмнөх мэдлэгтэйгээ холбож ойлгох, цэгцлэх чадвартай болно. Бага боловсролын агуулгыг хавсаргав (1 дүгээр хүснэгт).

Суурь боловсролын агуулгын тойм

Дунд ангид сурагч хүний мэдрэхүйн эрхтнүүдийг танин мэдэх, сэтгэл хөдлөлөө хянах, залах, үйлдлээ хянаж, ухамсарлах, ураг удмаа мэдэхийн ач тусыг ойлгож ухаарах, амьдралын зорилгоо зөв тодорхойлох, түүнд зөв арга замаар хүрэх, уужим, агуу ухаантай болох, төв шулуун зан төрхийг эрхэмлэх, төрийг дээдлэх, амар амгалан, аз жаргалтай байхын тулд бясалгал, үйлийн үр, асрахуй, энэрэхүй сэтгэлийг танин мэдэх, дадуулах, үндэсний хувцсаа өмсөх, таван хошуу малаа өсгөн үржүүлэх, уламжлалт өв соёл, баяр наадмын зан үйлээс суралцах агуулгыг судална.

Сурагч бие, хэл, сэтгэлийн үйлдлээ эс хянаснаар буруу сэтгэлдээ хөтлөгдөн буруу бодол төрүүлж, улмаар хэлж буй үг, харилцаа нь буруу үг, харилцааг бий болгож, биеийн үйлдэл нь өөрт болон бусдад тааламжгүй мэдрэмж төрүүлдгийг танин мэднэ. Иймээс сурагч бие, хэл, сэтгэлийн үйлдлээ байнга хянадаг болж, улмаар зөв залж сурна.

Сурагчид хүн бүр аз жаргалтай байхыг хүсдэг, зовохыг хүсдэг нэг ч хүн байдаггүй, хүн хэрхэн аз жаргалтай болдгийг ойлгож ухаарна. Нүдээр гоё сайхныг харах, чихээр чимэгтэй сайхныг сонсох, хэлээр шимтэй сайхныг амтлах, хамраар таатай, сайхныг үнэрлэх, биеэр тааламжтай, сайханд хүрэлцэн мэдрэх нь таван мэдрэхүйгээс амсаж буй хүний аз жаргал юм. Таван мэдрэхүйгээс амсаж буй аз жаргал нь гадна орчны юмс, үзэгдэлтэй заавал холбоотой байдаг. Жишээ нь: бид нүдээрээ сайхныг харж баясья гэвэл заавал гоё сайхан зүйл харах, чихээрээ сайхныг сонсьё гэвэл зайлшгүй чимэгтэй зүйл сонсох зэргээр заавал гадна орчны юмс, үзэгдэл байх шаардлагатай болдог. Таван мэдрэхүйгээс амсаж буй аз жаргал нь хүнд хэрэгтэй ч энэ төдий жаргал батгүй, хангалтгүй. Таван мэдрэхүй нь хэчнээн жаргалтай байлаа ч дотоод сэтгэлдээ хүн зовбол уг хүн зовлонтой болно. Монголчууд биеийн зовлонгоос сэтгэлийн зовлон хэцүү гэдэг. Учир нь дотоод сэтгэлийн зовлон хүний таван мэдрэхүйн жаргалаас илүү хүчтэй байдгийг сурагчид ойлгож ухаарах агуулгыг судална.

Зарим хүмүүс гадна орчноос бий болгодог таатай мэдрэмжийг төрүүлэхийн тулд архи, тамхинд дурлаж, хар тамхи татаж, мөрийтэй тоглоом зэргийг тоглож бусармаг явдлаар явж буй нь таван мэдрэхүйн аз жаргалыг чухалчилж, түүнд хөтлөгдөж байна гэсэн үг. Хүн тансаг орон байранд амьдрах, мөнгөтэй, алдар нэртэй байх нь амьдралд хэрэгтэй ч эдгээр хэрэгцээ нь хүний амьдралд чухалчлах зүйл биш юм. Хүн амьдралын хэрэгцээг чухалчилсан ч хожим нь амьдралынхаа утга учир болох аз жаргалгүй, амар амгалангүй болж, дахин зовлонтой хэвээрээ үлдэх тохиолдол байдгийг танин мэдэх агуулгыг судална.

Хүн гадна орчноос бий болгодог таван мэдрэхүйн аз жаргалыг бүрдүүлэхийн төлөө амьдарвал, мөн түүнд ямар нэг аргаар хүрлээ ч аз жаргалтай байж чадахгүй учир энэ нь амьдралын зорилго биш юм. Сурагчид дотоод сэтгэлийн амар амгаланг бүрдүүлэх нь амьдралын зорилго мөн гэдгийг ойлгож ухаарах монгол өв соёлоос суралцана. Хүний бие махбод өвчин эмгэгтэй, оюун ухаан нь хэвийн бус бол амьдралын зорилгодоо

хүрэхэд бэрхшээлтэй учир сурагч эрүүл чийрэг бие бялдартай, саруул ухаантай байх учиртайг танин мэдэх агуулга судална.

Сэтгэлийн амар амгалан хүнд маш их ач тустай, мөн гадна орчноос, гадна талаас бий болдоггүй, гагцхүү өөрийн сэтгэлээс бий болдог. Сэтгэлээс бий болохдоо гагцхүү зөв бодлоос бий болдог учир хүн хэдий чинээ зөв бодлыг бодож, түүнийг дадуулж сэтгэлдээ төрүүлнэ, өөрийн сэтгэл төдий чинээ амар амгалан болно. Сэтгэлийн амар амгаланг бий болгохын тулд түүнийг бий болгодог зөв бодол өөрт байнга төрж, сэтгэлд тогтмол оршин байхаар дадуулж сурах нь чухал. Хүн зөв бодлыг бодож, бясалгасны үр дүнд л зөв бодол сэтгэлд байнга, хүчтэй төрдөг болно. Бясалгалын үр дүнд хүний зөв бодол улам бүр дадал болж, ингэснээр хүнд зөв бодол хэдий чинээ төрнө, өөрийн сэтгэл төдий чинээ амар амгалантай байдгийг ойлгож ухаарах агуулгыг судална. Сурагчид төвлөрч болон ажиглан эргэцүүлэх бясалгалыг дадуулахад суралцана.

Сурагч тулгарсан бэрхшээлийг дагаж сэтгэлээр унахгүй, түүний зөв, оновчтой гарцыг олж чадах уужим ухааныг өөртөө төрүүлэх агуулгыг судална. Хүний үгийг гүйцэд сонсохгүйгээр хариу үйлдэл илэрхийлж байгаа нь уужим агуу ухаан дутаж буйн шинж юм. Тиймээс хүний үгийг гүйцэд, тэсвэр тэвчээртэй сонсож, үг нь бодит байдалд нийцэж байна уу, үгүй юу гэдэгт авах, гээхийн ухаанаар хандах нь агуу уужим ухааныг өөртөө төрүүлэхийн нэг арга болохыг ойлгож ухаарна.

Сурагч нь хүнд буй өчүүхэн амар амгалан ч зайлшгүй сайн үйлээс, сайн үйл хийсний үр дүнд ирдэг, өчүүхэн бэрхшээл зовлон ч муу үйлээс, муу үйл хийсний үр дүнд ирдэг нь гарцаагүй гэдгийг танин мэднэ. Хүн зөв сэтгэлийг төрүүлж, зөв харилцааг бий болгосноороо өөрөө аз жаргалтай байна, мөн ойр орчныхоо хүнд амар амгаланг бэлэглэдэг гэдгийг танин мэднэ. Өөрөө зөв сэтгэлтэй, зөв үйлдэл хийдэг, зөв харилцаатай болсноор л хүн аз жаргалтай байж, бусдад аз жаргал бэлэглэдгийг танин мэдэхийн зэрэгцээ сурагч амар амгалан, аз жаргалтай байхын тулд үйлийн үрийг ойлгон, ухаарч, мөрдөх монгол өв соёлоос судална.

Сурагч бусад хүнийг асрах, энэрэх сэтгэлийг өөртөө төрүүлэх агуулгыг судална. Асрахуй, энэрэхүй сэтгэлийг бясалгаж, өөрийн сэтгэл болон бусад хүнийг аз жаргалтай болгосноор зовлон бэрхшээлийн уг шалтгааныг арилгаж, аз жаргалын уг шалтгааныг бий болгоно. Асрахуй, энэрэхүй сэтгэлийг бясалгаснаар дотоод сэтгэлийн амар амгаланг бий болгох агуулгыг судална.

Сурагчид өөрөө сайн үйл хийх, аливаад нухацтай хандах, хичээл зүтгэлтэй, хөдөлмөрч байх, гэр бүл, найз нөхөд, сургууль, багшийнхаа өмнө хүлээх үүрэг, хариуцлагаа ухамсарлахын зэрэгцээ бие даах нь аливааг өөрөө хийх чадвар бөгөөд сурагчаас хариуцлага нэхдэгийг ойлгож ухаарах агуулгыг судална. Суурь боловсролын агуулгыг хавсаргав (2 дугаар хүснэгт).

Бүрэн дунд боловсролын агуулгын тойм

Ахлах ангийн сурагчид бусад хүнийг болон орчныг мэдрэх, гэр бүлийн харилцаанаас суралцах, гэр бүлийн аз жаргалыг бий болгох, ирээдүйн эцэг, эхийн гэр бүлийн өмнө хүлээх үүрэг, хариуцлагыг ухамсарлах, удам судраа танин мэдэх, сахих, хамгаалах, мэргэжлийн ёс зүйг танин мэдэх, зөв сэтгэлийн ач тус, буруу сэтгэлийн хорыг ухаарах, буруу сэтгэлийг хорих, өөрийн гэмийг, харин бусдын эрдмийг харж сурах, эх оронч үзэлтэй байх, монгол гэр, цаг тоолол, монгол аж төрөх ухаан болон газар усны нэр домгийг танин мэдэх, монголчуудын соёлын биет өв, номын соёлоос суралцах, түүгээр

бахархах, хадгалан хамгаалахад суралцах, арга, билиг, шүтэн барилдлага, гүн үзэл, дөрвөн үнэний мөн чанар, агуулгыг судална.

Сурагчид билиг нь юмсын мөн чанарыг мэдэж буй ухааныг, арга нь энэрэн нигүүлсэх сэтгэл тэргүүтэй билгийг чиглүүлдэг ухамсар мөнийг судлан танин мэднэ. Улмаар арга, билгийг дадуулснаар хүний дотоод сэтгэл хөгждөг, ингэснээр хүн аз жаргал, амар амгалантай болж, цаашлаад гэр бүл, сургууль, нийгэмдээ сайн сайхныг бүтээх боломж бүрдэхийг ойлгож ухаарах агуулгыг судална.

Хүн буруу сэтгэлийн үүднээс аливаад хандаж, зовлон, бэрхшээл, таагүй байдлыг өөрөө өөртөө бий болгодог. Буруу сэтгэлийн хор уршигт хэрүүл тэмцэл, хүний бие, сэтгэлийн шаналал, зовлон зэрэг багтана. Буруу сэтгэлд автах даруйд хүн сэтгэлийн амар амгалангаа алдаж, сэтгэлийн шаналал, зовлонд унадаг. Өөрөө буруу сэтгэлд автан, сэтгэл нь шаналж зовоод зогсохгүй хожим хойно өөрөө зовлон амсах үйлийг хураадаг. Өөрөө үйл хураагаад, аз жаргал амар амгалангаа устгаад зогсохгүй өөрт болон бусдад, цаашлаад ойр орчны хүмүүст таагүй мэдрэмж төрүүлдэг. Үүгээр үл барам буруу сэтгэлд автсан бол түүнээсээ гарахын тулд дахин буруу алхам хийж, буруу шийдвэр гаргаж, улмаар бусдад болон нийгэмд таагүй байдал үүсгэхээс хэтэрч, өөрт болон бусдад хортой үйлдэл хийж эхэлдэг. Ингэснээр өөрөө болон бусад хүн өвдөх зэрэг маш олон таагүй зүйлтэй тулгарах, өнөө үед олноор гарч буй гэмт хэрэг, хэрүүл тэмцэл, зодоон цохион, хүчирхийлэл, хуйвалдаан бүгд буруу сэтгэлийн хор уршгаас гарч буйг сурагчид ойлгож ухаарах агуулгыг судална.

Буруу сэтгэлийг хорих даруйд сэтгэлд амар амгалан, аз жаргал бий болж, ингэснээр ирээдүйд өөрөө аз жаргалтай, амар амгалантай байх сайн үйлийг хураана. Өөрөө сайн үйл хураагаад зогсохгүй ойр орчинд байгаа хүмүүст эерэг таатай мэдрэмжийг төрүүлнэ. Түүнийг хорьсноор цаашлаад буруу сэтгэлийг хорьё гэдэг зөв бодол төрж, зөв бодлын үүднээс хэлж буй үг, мөн биеийн үйлдэл зөв болж, ингэснээр бусад хүнийг баярлуулсан, бусдад тус болсон, өөрт болон бусдад амар амгаланг бий болгосон үйлдэл хийж чаддаг болно. Улмаар буруу сэтгэлийг хорьсноор хүн бүрийн хүсдэг аз жаргал бий болно. Аз жаргал, амар амгаланг бүтээхэд хүнээс өөрөөс нь голлон хамаардаг, хамгийн хүчтэй амар амгалан бол дотоод сэтгэлийн амар амгалан, мөн, буруу сэтгэлийг хорьсноор л үүнийг бий болгоно гэдгийг сурагч ойлгон ухаарч, улмаар дадуулж, хэвшүүлэх агуулгыг судална.

Сурагчид сав ертөнц шүтэлцэж үүсдэг, сав ертөнц бий болоход түүнд амьдрах амьд амьтан буюу шим ертөнц түүнд шүтэлцэж бий болдог, улмаар эдгээр ертөнц өөр хоорондоо харилцан шүтэлцэж оршдог. Аливаа зүйл оршин тогтнож байгаа нь бусад юмсад шүтэлцэж оршиж буйгаас биш дан ганцаараа, аяндаа, өөрөөсөө бүтэж бий болдоггүйг ойлгож ухаарна. Үүнийг өнөөгийн физикийн шинжлэх ухаан, түүний хүрээний зарчим, үр дүн бэлхнээ харуулж буйг танин мэднэ. Сурагч өөрөөсөө бүтсэн юмс байдаггүй, аливаа юмс шүтэн барилдаж бий болдгийг танин мэдэх агуулгыг судална.

Ахлах ангийн сурагчид эх орон, үндэстний түүх соёлоо мэддэг, бахархдаг, үнэлдэг, хамгаалдаг, монгол эх орноо гэсэн халуун сэтгэлтэй болж хүмүүжнэ. Сурагчид бидний оршин суугаа, амьдарч буй газар нутаг бол миний эх орон, амьдралын туршид ивээж тэтгэдэг зүйл бол эх орон мөн гэдгийг ойлгож ухаарах агуулгыг судална.

Сурагч монгол иргэний хувьд төрийн бичмэл хууль, дүрэм, журам, ардын бичигдээгүй ёс заншлаа даган мөрдөж, олон нийтэд үлгэр дуурайл үзүүлж, шударга ёсыг хөхиүлэн дэмжихийн тулд хүчин чармайлт гаргаж, үүргээ ухамсарлаж, бусад хүнийг

дэмжиж, түүнд тусалж, бусдын гэр бүл, сургуулиа хүндэтгэж, улмаар улс орныхоо хөгжилд хувь нэмрээ оруулдаг иргэн болж төлөвшинө.

Мөн сурагчид хүн бүр ёс суртахуунтай байвал гэр бүл, анги танхим, сургууль, улс орон, цаашлаад дэлхий нийтээр амар амгалан оршихыг ойлгож ухааран, бусад хүнийг аливаа хэлбэрээр ялгаварлалгүй, бусдад хүнлэг энэрэнгүй, тэгш ханддаг болж, улмаар хүн төрөлхтний өмнө хүлээх үүрэг, хариуцлагаа ухамсарлана. Нийгмийн гишүүний хувьд эелдэг зөөлөн, хүнлэг энэрэнгүй сэтгэлтэй байж, эв зөийг сахидаг, бусдад анхаарал тавьдаг, нийгмийн харилцаанд хувь нэмрээ оруулдаг иргэн болж, оршин амьдрахын хувьд амьтныг энэрэн хайрлаж, байгальтай зохистой харилцах, хайрлан хамгаалах хандлагатай болж хүмүүжнэ. Бүрэн дунд боловсролын агуулгыг хавсаргав (3 дугаар хүснэгт).

Тав. Сургалтын хөтөлбөрийн арга зүй

Арга зүй нь агуулгын ойлголт, ухагдахууныг тоочиж заах, дурдах, номлон сургах уламжлалт арга зүйгээс ялгаатай. Сургалтын арга зүй нь ёс зүйн боловсрол эзэмших арга ухааныг сурагчид өөрсдөө хамтран бүтээх, дадуулан хэвшүүлэх таатай нөхцөл боломжийг бүрдүүлэхэд оршино.

Сурагчид өөр өөрийн хөгжлийн онцлогоос үүдсэн ялгаатайн дээр тус тусын онцлогтоо тулгуурлан ёс суртахууны үйлийнх нь шинжийг тасралтгүй дагасаар ёс суртахуунтай болдог учир агуулгыг олон талаас нь давтан тайлбарлаж, утга учрыг нь ойлгуулах, тэднээр дүгнэлт, шийдвэрийг нь гаргуулах, улмаар үйлийг дадуулан хэвшүүлэх арга зүйг баримтална. “Иргэний ёс зүйн боловсрол” хичээлээр багш, сурагч хоёр өөр хоорондоо харилцан итгэлцэлтэй байхаас гадна багш сурагч бүрт эелдэг хандаж, ёс суртахуунаараа үлгэрлэнэ.

Багш сурагчийн сайн талыг дэмжиж ажиллана. Түүнд өөрийнхөө сул талаас эмээж, зовохгүй сайн талаа хөгжүүлэх боломжийг бүрдүүлж өгнө. Сурагчийн сайн талыг нээж, улам тордож, хөгжүүлэхийг эрхэмлэнэ. Ингэхдээ сурагчийн зөвхөн сайн талыг дөвийлгөх бус, сайн, муу талын аль алиныг нь ёс суртахууны эзэмшвэл зохих хэм хэмжээтэй харьцуулж, зөв залах, сурагч өөрөө өөрийгөө танин мэдэх боломжийг бүрдүүлж өгнө. Сурагч ёс суртахуунтай байхын утга учрыг ойлгох, эзэмшихэд сургалтын явцад түүний өдөр тутмын амьдралын бодит жишээн дээр ажиллах, улмаар амьдралд нь өрнөж буй үйл явдлыг шүүн тунгааж, хамтран хэлэлцэх нь маш чухал.

Сурагчдыг өөрөө өөрийнхөө сэтгэлийг хянах, улмаар засах, зан суртахууны чанаруудыг эзэмших арга ухаанд суралцахад нь хөтөлнө. Арга зүй нь сурах нь баяр баясал, хүсэл тэмүүлэл байх, сурагч өөрчлөлтийг өөрөөсөө эхлүүлэхэд хөтлөх нөхцөл боломжийг бүрдүүлж өгнө. Анги танхимын үйл ажиллагааг сурагчдын сурах үйлийн онцлогоос үүдсэн ялгаатай байдлыг хүндэтгэж, хот, хөдөөгийн сургуулийн орчин нөхцөл зэргийг харгалзан зохион байгуулна.

Багш хичээлдээ бэлтгэхээс эхлэн түүнийг зохион байгуулж дүүргэх хүртэлх бүхий л үйл явцад “Сурагчдад ёс суртахууныг дадуулж, хэвшүүлнэ” гэсэн чиг шугамыг ямагт баримтлах ёстой. Хичээл бүрийн эхэнд анхаарал төвлөрүүлэх, тогтворжуулах дасгал хийнэ. Энэ нь сурагч хичээлдээ анхааралтай оролцохоос гадна бусад хүний үгийг сонсож сурах, ёс суртахууны хэм хэмжээг дадуулах хэвшүүлэхэд чухал ач холбогдолтой. Гэрийн даалгавар нь ёс суртахууны үйлдлийг дадуулах, хэвшүүлэх зорилготой, сурагчийн нас, сэтгэхүйн онцлогт нийцсэн, тодорхой, ойлгомжтойн дээр сурагч гэр бүлийнхэнтэйгээ хамтран хийнэ.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” хичээлээр сурагчид хамтдаа шүүн хэлэлцэх, эргэцүүлэн бодох, задлан шинжлэх, шүүмжлэлтэй хандах, түүнийгээ үндэслэлтэй тайлбарлах, бусад сурагчийн үзэл бодлыг хүндэтгэн сонсож, харилцан ярилцаж, хэлэлцэнэ. Мөн гайхах, эргэлзэх, хэлэлцэх, дүгнэх, үзэл бодлоо илэрхийлэх, мэтгэлцэх, асууж лавлах нь хичээлийн үйл явцын гол бүрэлдэхүүн хэсэг болно. Хичээлээр асуултад хариулт олох нь чухал биш, харин хариултыг хамтдаа эрэлхийлэх нь илүү ач холбогдолтой. Зарим агуулгаар сурагчдад эзэмшүүлэх чадварыг олон удаагийн хичээлд давтаж үзнэ.

Багш сургалтын явцад сурагчдад сургалтын хөтөлбөрийн агуулга, түүний үзэл санааг өөрийн хур мэдлэг, чадварын үндсэн дээр хүлээн авах, тайлбарлах, шинэ тайлбар, дүгнэлт хийх, харилцан ярилцах дүрэм журмыг баримтлах, яриаг өдөөх, эхлэх, өрнүүлэх, төгсгөх, дүгнэх аргуудыг эзэмших, ашиглах, бусад сурагчтай мэдлэгээ хуваалцах, хамтдаа хариулт хайх, эзэмшсэн мэдлэг, чадвараа адил төстэй нөхцөлд ашиглах, бусдаас асуулт асуух, ёс суртахууны ойлголтыг хөгжүүлж хэрэглэх боломж нөхцөлийг бүрдүүлж өгнө. Сурагчдаар эргэцүүлэн бодуулахаас гадна шаардлагатай үйлдлийг бусад хичээл, сургалтаас гадуурх үйл ажиллагаанд ч хэрэгжүүлж дадал, хэвшил болгох нөхцөл боломжийг бүрдүүлнэ.

Багш сурагчдад ойлгомжтой, хөгжилтэй, сонирхолтой арга, арга зүйгээр хичээлээ зохион байгуулна. Тухайлбал, “Иргэний ёс зүйн боловсрол”-ын анхны хичээл нь “Мэндлэх ёс” сэдэвтэй бөгөөд арга зүй нь сурагчдад сонирхолтой, хөгжилтэй байвал зохино. Багш уг бүлэг сэдэвт дараах үйл ажиллагааг нарийвчлан төлөвлөнө. Үүнд:

- Мэндлэхдээ бие, хувцсаа засан тэгшилж, нүүр царай, нүдний харц тэргүүтнээ төв болгон чин сэтгэлээсээ мэндлэх
- Өдөрт олон удаа уулздаг хүнтэй хэрхэн мэндлэх, хэзээ, хаана ямар төрлийн мэндийн үг, хэллэг, үйлдлээр мэндлэх, -юу байна, -юмгүй, -юу ч байхгүй гэх зэргээр буруу мэндлэхгүй байхад суралцах дүрийн тоглолт хийх, анги танхимд хийсэн эдгээр үйлдлээ гэр бүлийнхэнтэйгээ, бусад хүмүүстэй мэндэлж дасгал, дадал болгох
- Мэндийг зөв мэдэж бусад хүнийг баярлуулсан тохиолдлоо найзуудтайгаа ярилцах гэх мэт.

Дунд ангийн сурагчид бага ангид, ахлах ангийн сурагчид дунд ангид эзэмшсэн мэдлэг, чадвараа улам бүр гүнзгийрүүлж, улмаар өдөр тутмын амьдралдаа хэрэгжүүлнэ. Ахлах ангид дадуулах, хэвшүүлэх үйлдэл давамгайлна. Хичээлийн шинэ жилийн эхэнд 5, 9, 12 дугаар ангийн сурагчдын өмнөх ангиудад эзэмшсэн мэдлэг, чадвар, дадлыг оношилж, сэргээж, дахин давтан бататгана. Мөн багш хичээлийн шинэ жилийн эхэнд бүх ангийн сурагчдын мэдлэг, чадвар, дадлыг оношилж болно.

Сурагчийн ёс суртахуун гэр бүл, анги хамт олон, сургууль, нийгмийн харилцаан дунд төлөвшинө. Сурагчдад гэр бүл, сургууль, найз нөхөдтэйгөө харилцах үед үнэт зүйлс уламжлагдаж, улмаар түүнийг ойлгож ухаардаг. Өөрийн болон бусдын амьдралын туршлага, үзэл бодлыг танин мэдсэнээр өөрийн үзэл бодол, хувь хүнийг бүрдүүлэн тодорхойлогч үнэт зүйлийн хандлага төлөвшдөг. Сурагч бусадтай харилцсанаар өөрийгөө танин мэдэж, мэдрэмж, үзэл бодлоо ойлгож, ёс суртахууны дүрэм журамтай нүүр тулдаг. Ёс суртахуун төлөвшихөд үзэл бодлоос гадна сурагчийн сэтгэл, мэдрэмж чухал гэдгийг багш сайтар анхаарна.

Үлгэр түүх, танин мэдэхүй, учир шалтгааны эхүүд, үзэгдэл, тохиолдлын жишээнүүд, шүлэг, өгүүллэгүүд нь хүүхдийг эргэцүүлэн бодоход хөтөлж, ёс суртахууны

зөв чиг баримжаатай болж, бусдын үзэл бодлыг ойлгох, тайлбарлах, шийдвэр гаргаж сурахад тусална. Багш, сурагчдын амьдралд ойр, хоёрдмол салаа санаанд хүргэсэн агуулгатай эхүүдийг сонговол сурагчид аливааг үнэлж, зөв шийдвэр гаргаж сурахад тустай.

Сурагч бүр хичээлд идэвхтэй оролцож, санаа бодлоо бусадтай хуваалцах нөхцөл боломжийг бүрдүүлэх нь зүйтэй. Тэдний энэхүү оролцоо цаашид өдөр тутмын амьдрал, цаашлаад нийгмийн үйл явдалд оролцох эхлэл болно. Багш сурагч бүрийн оролцоог дэмжих, хөгжүүлэх шаардлагатай нөхцөлийг бүрдүүлнэ. Багш тэдний сонирхол, асуулт, хүсэлт, үзэл бодлыг хүлээн авснаар сурагчдын оролцох үйл явц эхэлдэг. Оролцооны үндэс нь багш, сурагчид сэтгэлээсээ харилцан ярилцах явдал юм. Багш сурагчидтай харилцан ярилцахдаа яаран шийдэл, шийдвэр гаргахаас зайлсхийх нь зүйтэй. Агуулгын сэдвүүдийг тогтоосон цагаар судлаад орхих биш, хичээлийг сэдэв хоорондын уялдаа холбоог харгалзаж зохион байгуулах нь зүйтэй.

Ёс суртахууны ойлголт, ухагдахуунуудад шинжилгээ хийх олон арга нь тэдгээрийн зөв, бурууг ялгахад тус болно. Улмаар сурагчид муу үйл өөрчлөгдөшгүй биш, түүнийг өөрчилж болно гэдгийг ойлгож ухаарна.

Сурагчдад мэдрэмж, үзэл бодлоо хөгжим, дуу, бүжиг, бүдүүвч, зураг, зэрэг олон арга, хэлбэрээр зүй зохистой илэрхийлэх, сургууль, анги танхимд биелүүлэх боломжтой ёс суртахууны дүрэм журмуудыг боловсруулж, хэлэлцэн мөрдөхөөс гадна ёс суртахууны хэм хэмжээг сахиж буй бодит үйлдлийг харуулсан дүрийн тоглолт, жүжиг, туршилт хийх, тоглоом тоглох боломжийг бүрдүүлж өгнө.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” хичээл нь агуулгаар өгөгдсөн ёс зүйн нэгдмэл дүр зургийн дагуу сурагчид өөр өөрсдийн үзэл бодол, мэдрэмж, бие, хэл, сэтгэлийн үйлдлийн хамт сургалтын хэрэглэгдэхүүн болдгоороо онцлогтой.

Зургаа. Сургалтын хөтөлбөрийн үнэлгээний арга зүй

Ерөнхий боловсролын сургууль нь “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрөөр сурагчийн эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадлын ахиц амжилт, хүмүүжил, төлөвшлийг “Ерөнхий боловсролын сургуулийн суралцагчийн болон сургалтын чанарын үнэлгээний журам”-ын дагуу үнэлж, дүгнэнэ. Тус сургалтын хөтөлбөрийн агуулгын мөн чанар, онцлогоос хамаарч сурагчдаас анги дэвших болон улсын шалгалт авахгүй. Харин сайн үйлсийн үнэлгээ хийхээс гадна эцэг, эхийн үнэлгээг сурагчийн үнэлгээнд тооцно. Иймээс оношлох, явцын, үр дүнгийн, сайн үйлсийн үнэлгээнд нарийвчилсан аргачлалыг ашиглана. Үүнд:

- Явцын үнэлгээг хичээлийн явцад хичээл зохион байгуулдаг багш хийж, өөрийн сонгосон тэмдэглэгээг ашиглан зөвхөн хувийн тэмдэглэлдээ бичнэ (хавсралт, 4 дүгээр хүснэгт).
- Оношлох үнэлгээг хичээлийн жилийн эхэнд анги удирдсан багш, хичээл зохион байгуулж буй багш хамтарч хийнэ. Бага ангид багшийн болон эцэг эхийн оношилгооны үр дүнгээр, дунд, ахлах ангид оношилгоонд оролцогчдын оношилгооны үр дүнгээр тус тус үнэлнэ (хавсралт, 5 дугаар хүснэгт).
- Үр дүнгийн үнэлгээг бүлэг сэдвийн төгсгөл болон хичээлийн жилийн эцэс /IV улирлын төгсгөл/-т хийнэ. Хичээл зохион байгуулдаг багш үнэлгээний шалгуураа нарийвчлан боловсруулна. Жилийн эцсийн үнэлгээнд бүлэг сэдвүүдийн үнэлгээг ашиглаж болно.

- Бага ангийн үр дүнгийн үнэлгээнд сурагчийн өөрийн үнэлээ 10%, эцэг, эхийн үнэлгээ 30%, анги хамт олны үнэлгээ 20%, багшийн үнэлгээ 40%-ийг тус тус эзэлнэ.
- Дунд, ахлах ангийн үр дүнгийн үнэлгээнд сурагчийн өөрийн үнэлээ 20%, эцэг, эхийн үнэлгээ 20%, анги хамт олны үнэлгээ 20%, багшийн үнэлгээ 40%-ийг тус тус эзэлнэ.
- Сурагчийн, эцэг эхийн, анги хамт олны, багшийн үнэлгээний үр дүнгийн нийлбэрээр дүгнэнэ. Үр дүнгийн үнэлгээ 80 болон түүнээс дээш хувьтай бол “хангалттай” гэж дүгнэнэ (хавсралт дахь 6 дугаар хүснэгт).
- Сайн үйлсийн үнэлгээ гэдэг нь сурагчийн хүмүүнлэгийн чиглэлээр санаачилгаараа хийсэн үйлийн үнэлгээг хэлнэ. Тус үнэлгээг хичээл зохион байгуулж буй багш хичээлийн жилийн турш дараах шалгуураар үнэлж, хувийн тэмдэглэл хөтөлнө (хавсралт, 7 дугаар хүснэгт).
  - Анги хамт олноо зөв дадал хэвшилд суралцахыг уриалсан ажлыг санаачлан зохион байгуулсан
  - Гэр бүл, анги хамт олон, сургуульдаа ёс суртахуунаар зөв үлгэр дуурайл үзүүлсэн,
  - Талархлын тэмдэглэл /хэн нэгэнд чин сэтгэлээсээ баярлуулсанд, тусалсанд ... нь талархсан сэтгэгдэл/
  - Хүмүүнлэгийн үйл хийсэн
  - Бусад
- Анги удирдсан багш хичээлийн жилийн үнэлгээг бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын түвшнээр нэгтгэн хувийн хэргийн “Сурагчийн хөгжил, төлөвшлийн тодорхойлолт” хэсэгт “Сайн үйлсийн үнэлгээ”-ний хувийг тайлбарын хамт бичиж тэмдэглэнэ. Үүнд:
  - 1-5 дугаар анги тус бүр 20%
  - 6-9 дүгээр анги тус бүр 25%
  - 10, 11 дүгээр анги тус бүр 30%, 12 дугаар анги 40%-иар тооцно.
- Анги удирдсан багш сурагчдаа бага, дунд, ахлах анги төгсөхөд нь “Сайн үйлсийн үнэлгээ”-г сургалтын менежерт нэгтгэж танилцуулна.
- Онцгой сайн үйл хийсэн /өвчтэй зовлонтой хүнд тусалсан, хүн, амьтны амь аварсан гэх мэт/ сурагчийг анги харгалзахгүйгээр сургууль, дүүрэг, аймаг, нийслэлийн “Сайн үйлстэн сурагч”-аар шалгаруулж, олон нийтэд алдаршуулна.

Үнэлгээ нь ёс зүйн боловсрол эзэмших арга ухааныг бүтээж буй үйл явцыг илрүүлж залах, сурагчид зөвлөн туслахад чиглэнэ. Үр дүнгийн, оношилгооны үнэлгээний зорилго нь “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын агуулгын хүснэгтийн эхний баганы сурагчдын эзэмшвэл зохих чадвар, дадлаар тодорхойлогдоно. Шалгуур нь агуулгын хүснэгтийн хоёр дахь баганы сурагчдын эзэмшвэл зохих мэдлэг, чадвар, дадал мөн. Явцын үнэлгээний зорилго нь агуулгын хүснэгтийн хоёр дахь багана бөгөөд шалгуурыг багш явцын үнэлгээний зорилгыг задалж, нарийвчилж боловсруулан гаргана.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” хичээлээр сурагч өөрийн гэсэн зөв үзэл бодол, байр суурьтай болох, өөрөө дүгнэлт хийх, улмаар зөв илэрхийлж сурах нь маш чухал. Гэвч сурагчийн үзэл бодол олон талтай, өөр өөр байж болох, мөн хийсвэр шинжтэй учир эдгээрийг дүнгээр үнэлэхэд учир дутагдалтай. Харин сурагчдын үзэл бодлоо илэрхийлэх, түүнийгээ үндэслэлтэйгээр тайлбарлах, нотлох, жишээгээр үзүүлэн танилцуулах зэрэг чадвар болон дараах мэдлэг, чадвар, дадлын ахицыг багш байнга ажиглаж, дэмжинэ. Үүнд:

- Бусад сурагчдыг хэрхэн хүлээн авч, санал бодлоо солилцон, хамтарч суралцаж буй байдал
- Яриа, хэлэлцүүлэг, мэтгэлцээн, хамтран ажиллах дүрэм журмыг баримталж буй байдал
- Нотлох, задлан шинжлэх, үнэлж дүгнэх, шийдвэр гаргах чадвар
- Бусдын оронд өөрийгөө тавьж бодох, өгүүлэмжийг ёс зүйн сэдэвт тохируулан өөрчлөх, үргэлжлүүлэх, зохиох чадвар.

Үнэлгээний арга зүй нь сурагч өөрийн зан байдлаа анги нийтээрээ бий болгосон нийтлэг төсөөлөл, үнэт зүйлд баримжаалж зохицуулах, үнэлэх чадвартай болгоход чиглэнэ. Сурагч ёс зүйн боловсролыг эзэмшихэд өөрийн үнэлгээ маш чухал. Өөрийн үнэлгээ нь сурагчид зан чанараа танин мэдэх, илрүүлэх, өөрийгөө үнэлж, дүгнэх арга барилд сурах, сурагч тухайн үйлдлийг хийж буй цаад зорилго, сэдлээ таних, хянах, сэтгэл хөдлөлөө зөв илэрхийлж сурахад чиглэнэ. Өөрийгөө үнэлэх чадвар нь найз нөхдийнхөө ёс суртахууныг эзэмшиж буй үйл явцыг ажиглах, бусдаас суралцахад тустай. Хичээлд сурагчдад сонирхолтой, хөгжилтэй, өөрийн үнэлгээний олон аргыг өөр хооронд нь зохицуулан хэрэглэнэ.

Бага, дунд, ахлах ангийн сурагчдын судлах агуулга, тэдний нас, бие, сэтгэхүйн онцлогт нийцүүлэн бие даалтын ажил хийх, сурах үйл явцын тэмдэглэл болон хавтас хөтлөх, төсөлт ажил зэргийг зохион байгуулж, сурагчийн үнэлгээнд харгалзаж болно. Үнэлгээнд эцэг эх өөрийн биеэр дагуулан дадуулах, гэр бүлийнхнийхээ оролцоо дэмжлэгтэй хамтарч хийх дасгал даалгавар зонхилно. Тухайлбал, “Мэндлэх ёс” сэдэвт хичээлийн үнэлгээнд дараах үйл ажиллагааг нарийвчлан төлөвлөнө. Үүнд:

- Сурагч бусад хүнтэй хэрхэн мэнд мэдсэн, бусад хүн өөр хоорондоо хэрхэн мэнд мэдэж буйг ажиглах зорилготой бие даалтын ажил хийж, анги хамт олон, гэр бүлийнхэндээ танилцуулах
- Мэндийг зөв, буруу мэдэхэд төрж буй сэтгэгдлээ бусад сурагч, багш, гэр бүлийнхэнтэйгээ ярилцах
- Багш сурагчдаар нэг өдөрт хэдэн хүнтэй мэнд мэдсэн, хэчнээн тохиолдолд мэнд зөв мэдсэнийг нь өөр хооронд нь харилцан яриулах гэх мэт.

Гэр бүлийнхний хүмүүжил, төлөвшлийн байдал, хэрэг түвэгт холбогдсон эсэхийг багш хувийнхаа үнэлгээнд харгалзаж болно. Бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын агуулгаар сурагчдын эзэмших мэдлэг, чадвар, дадлын хүрээ нь сурагчдын хөгжлийг ажиглаж тэмдэглэх, үнэлэх, үнэлгээний зорилго, шалгуур болно.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” хичээлийг зохион байгуулж буй багш сургалтын хөтөлбөрийн агуулга, арга зүй, үнэлгээ болон бусад бүрэлдэхүүн хэсгийн хэрэгжилтийн талаарх санал хүсэлтээ хичээлийн жилийн төгсгөлд сургалтын менежер танилцуулна. Сургалтын менежер багш нарын санал хүсэлтийг нэгтгэн аймаг, нийслэлийн дүүргийн боловсролын хэлтэст албан бичгээр хүргүүлнэ. Нийслэлийн боловсролын газар нь дүүргийн багш нар нарын санал хүсэлтийг нэгтгэнэ. Аймаг, нийслэлийн боловсролын газар нь багш нарын саналыг тус яамны ерөнхий боловсролын асуудал эрхэлсэн газарт албан бичгээр ирүүлнэ. Хичээл гардан зохион байгуулж буй багш нарын санал нь “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөр, түүний хэрэгжилтийн үнэлгээ болно.

Долоо. Сургалтын хөтөлбөрийн хэрэглэгдэхүүн, сургалтын зохион байгуулалт

Сурагчид сурах бичигтэй, унших бичигтэй, багш “Багшийн ном”, гарын авлага, зөвлөмжтэй, хичээлд ашиглах сургалтын цахим болон хэвлэмэл нэмэлт хэрэглэгдэхүүнтэй, эцэг, эх сургалтын зөвлөмжтэй байна. Унших бичиг нь эх, зохиолыг уншиж, ойлгож, ярилцаж, мэтгэлцэнгээ сурагчид ёс суртахууныг эзэмших, өөрийгөө үнэлж, дүгнэхэд туслах зорилготой.

Сурах бичиг нь сургалтын хөтөлбөрийн агуулгад нийцсэн Монгол улсын мэргэд, эрдэмтдийн айлдвар, сургаал, монгол ардын зүйр цэцэн үг, ёс суртахууны сэдэвт бичил эхүүдийг агуулна. Сурах бичигт ёс суртахууны ойлголт, ухагдахууны тодорхойлолт, тайлбар, түүний учир шалтгаан, баримт, нотолгоо, жишээг багтаана. Багшийн номд “Иргэний ёс зүйн боловсрол” нь бусад сургалтын хөтөлбөрийн агуулга, арга зүйтэй хэрхэн холбогдохыг тодорхой өгүүлнэ. Сургалтын хөтөлбөрийн хэрэглэгдэхүүн нь багшийн хичээлдээ бэлтгэх бэлтгэл ажлыг аль болох орлох, багш хичээлээ шууд зохион байгуулах боломжийг бүрдүүлэх, улмаар багшийн ажлыг хөнгөвчлөхөд чиглэгдэнэ. Сургалтын хөтөлбөрийн хэрэглэгдэхүүнийг багш баяжуулан ашиглаж болно.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн агуулгаар цахим хичээл бэлтгэж, хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэл, зурагтаар тогтмол нэвтрүүлнэ. “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийг дэмжих бусад үйл ажиллагааг дараах зохион байгуулалтаар хэрэгжүүлнэ. Үүнд:

1. Ерөнхий боловсролын сургуулийн бүхий л түвшний үйлчилгээ бүрийг сурагчид ёс зүйн боловсрол эзэмших арга ухаанд суралцахуйцаар; үйл бүрийг сурагчдын төлөө болгож зохион байгуулах
2. Сургалтыг дэмжих нэмэлт үйл ажиллагааг хичээлийн жилийн үйл ажиллагааны төлөвлөгөөнд тусган урьдчилан боловсруулсан аргачлалаар зохион байгуулах
3. Сургалтын явцад уншлагын тогтмол цагтай байх зэргээр унших үйлийг дэмжих
4. Багш бүр сурагчдад, эцэг эхэд ёс суртахууны зөвлөгөө өгдөг байх
5. Анги танхим, сургуулийн орчныг сурагчийн өдөр тутмын амьдралын үйл явдалтай холбоотой, сурагчдын ёс суртахууны хөгжлийг дэмжихүйц орчин болгон зохион байгуулах
6. Багш нарын мэргэжлийг тасралтгүй, байнга дээшлүүлэх
7. Сургууль, багш нар нь эцэг эх, орон нутгийн ард иргэдэд ёс зүйн боловсрол олгох сургалт, зөвлөн туслах ажлыг хуваарийн дагуу тогтмол явуулах.

“Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийг судалбал зохих цагаар зохион байгуулахаас гадна орон нутаг, сургууль, сурагчийн нас, сэтгэцийн онцлогт нийцсэн нэмэлт, тусгай хөтөлбөр хэрэгжүүлж болно. Бусад сургалтын хөтөлбөр нь сурагчдад ёс суртахууны мэдлэг, чадвар, дадлыг эзэмшүүлэхэд тодорхой, бодитой хувь нэмэр оруулна.

Ерөнхий боловсролын сургууль, багш нар “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтыг орон нутгийнхаа ард иргэд, олон нийттэй хамтарч зохион байгуулах нь түүний зорилгод хүрэх гол хүчин зүйлийн нэг мөн. Орон нутгийн ард иргэд ёс суртахууны хүмүүжил төлөвшилтэй гэж хүндэлдэг хүмүүс, ахмадуудаар тус хөтөлбөрийн тодорхой агуулгаар сурагчид, эцэг эх, сургуулийн хамт олонд зориулан хичээл заалгана. Тус хичээлийн цагийг бага, дунд, ахлах ангийн “Багш зохицуулах цаг”, багшийн нормт ажлын “Бусад” цаг эсвэл сургуулийн бусад үйл ажиллагаанд багтаан төлөвлөх зэргээр уян хатан зохион байгуулалтын хэлбэрээр явуулах бүрэн боломжтой.

Найм. Бусдад түгээн дэлгэрүүлэх үйл ажиллагаа

Багш бэлтгэдэг их, дээд сургуулиудын оюутнууд “Иргэний ёс зүйн боловсрол” хичээлийг удирдан зохион байгуулах мэргэжлийн хичээлийг судална. Эл хичээлийг зохион байгуулж буй багш нарыг бие даан суралцахыг дэмжиж, судалгаа хийх боломжоор хангахаас гадна, төвлөрсөн сургалтыг тусгай хөтөлбөрөөр, тогтмол зохион байгуулна. “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн нэмэлт сургалтуудад бусад хичээлийн багш нар сайн дурын үндсэн дээр хамрагдана.

Ерөнхий боловсролын сургуулийн бага, дунд, ахлах ангийн сургалтын төлөвлөгөөний дагуу багш “Багш зохицуулах цаг”-аар сурагч, эцэг эхэд “Иргэний ёс зүйн боловсрол” хичээлээр зөвлөгөө өгнө. Багшийн сурагч, эцэг эхэд өгөх зөвлөгөө нь түүний хичээлээ зохион байгуулахтай адил үйл ажиллагаа мөн. Эцэг эхчүүдэд хүүхдээр нь дамжуулж “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөрийн бага, суурь, бүрэн дунд боловсролын адил агуулгаар ёс зүйн боловсрол олгоно. Иймээс сургууль, багш нар сурагчдад ёс суртахууныг төлөвшүүлэхийн дээр эцэг, эх, ард иргэдэд ёс зүйн боловсролын талаар зөвлөгөө өгч, эцэг, эхтэй хамтран гэр бүлийн ёс зүйн боловсролыг дэмжих төлөвлөгөө боловсруулан баталж, хэрэгжүүлнэ.

Хичээлийн жилийн эхэнд сургуулийн бүх багш нар хичээлийнхээ төлөвлөгөөг “Иргэний ёс зүйн боловсрол” сургалтын хөтөлбөртэй хэрхэн холбож, залгамж холбоотой зохион байгуулах арга зүйг уг хичээлийг зохион байгуулдаг багш нартай хамтран боловсруулж, батлуулан хэрэгжүүлнэ. Багш нар цагаа нэгтгэн хичээлийг хамтарч зохион байгуулж болно.